

**ГУМАНІСТИЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ
НЕДІЛЬНИХ ШКІЛ УКРАЇНИ
(друга половина XIX – початок XX ст.)**

У статті висвітлено досвід гуманістично спрямованої діяльності недільних шкіл України другої половини XIX – початку XX ст. – нетрадиційних безплатних народно-просвітницьких закладів позашкільної освіти для дітей і дорослих, що діяли у неділю та в святкові дні. Автором розкрито та узагальнено досвід гуманістично спрямованої діяльності українських недільних шкіл досліджуваного періоду: висвітлено специфіку, головні засади, форми і методи організації педагогічного процесу у контексті гуманізації особистості. З'ясовано, що недільні школи стали першою спробою і місцем впровадження принципу гуманізму, який передбачав створення умов для формування кращих якостей і здібностей учнів, гуманізацію взаємин між педагогом і вихованцями, основаних на взаємній повазі, довірі, розумінні інтересів, гідності особистості, врахування запитів учнів і т. п.

Ключові слова: гуманістична спрямованість діяльності, недільні школи України другої половини XIX – початку XX ст., принцип гуманізму, форми і методи навчання і виховання.

Постановка проблеми. Центральною складовою нового педагогічного мислення на сучасному етапі розвитку вітчизняної школи є гуманізація освіти, яка “передбачає перегляд, переоцінку всіх компонентів педагогічного процесу у світлі їх людино-творчої функції” [6, 76]. Один із основних напрямів реформування освіти – подолання девальвації загальнолюдських гуманістичних цінностей, відхід від основ авторитарної педагогіки, підготовка нових поколінь педагогічних кадрів на засадах єдності гуманності, демократизму, загальнолюдських цінностей і національної ідеї [7, 7 – 8].

Істинне новаторство у будь-якій справі, особливо у такій складній, як виховання, можливе лише на міцному науковому фундаменті, за умови критичного використання досвіду минулого, ознайомлення з яким убезпечує від зайвих захоплень та помилок, від відкриття давно відкритого, натомість забезпечує його прогностичність.

У контексті означеного розвитку гуманістично орієнтованої національної системи освіти сприятиме врахування вітчизняного історико-педагогічного досвіду, зокрема, діяльності у цьому напрямі українських недільних шкіл другої половини XIX – початку XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія розвитку недільних шкіл в Україні протягом другої половини XIX – початку XX ст. позначена доробком кількох генерацій визначних вітчизняних педагогів, громадських та культурно-освітніх діячів. Зокрема, сучасні дослідники Л. Березівська, В. Білан, Л. Бондар, Л. Вовк, О. Мазуркевич, М. Мухін, Н. Побірченко та ін. розглядають окремі аспекти гуманістично спрямованої діяльності недільних шкіл України у контексті висвітлення розвитку громадсько-просвітницького руху другої половини XIX – початку XX ст. Проте аналіз теоретичних надбань із вивчення розвитку недільного руху досліджуваного періоду свідчать про недостатню наукову розробленість важливих сторін цього історико-педагогічного явища.

Мета статті полягає у розкритті та узагальненні досвіду гуманістично спрямованої діяльності українських недільних шкіл досліджуваного періоду: висвітленні специфіки, головних засад, форм і методів організації педагогічного процесу у контексті гуманізації особистості.

Недільні школи України другої половини XIX – початку XX ст. – це нетрадиційні безплатні народно-просвітницькі заклади позашкільної освіти для дітей та дорослих, що діяли у неділю (а для осіб єврейської національності – в суботу) та святкові дні.

Специфіка розвитку недільних шкіл України другої половини XIX – початку XX ст. полягала у відкритому характері їхньої діяльності. Переважна більшість недільних шкіл діяла на основі принципів гуманізму, природовідповідності, індивідуалізації, диференціації, демократизму, зв'язку навчання і виховання з життям,

свідомості, активності, самостійності, доступності, наочності, народності та ін.

Головні завдання недільних шкіл другої половини ХІХ – початку ХХ ст. полягали у поширенні знань і підвищенні освітньо-культурного рівня населення, розумовому вихованні та розвитку дітей і дорослих (формуванні навичок самоосвіти, самовиховання і саморозвитку з метою подальшої самореалізації особистості), моральному вихованні та розвитку учнів (вихованні, формуванні та розвитку морально-духовної зрілості, світоглядних переконань учнів), соціалізації особистості дітей та дорослих.

В Україні перша недільна школа була відкрита 11 жовтня 1859 р. в Києві у приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища студентами університету Св. Володимира за сприяння представників прогресивної громадськості міста, зокрема, відомого педагога-гуманіста, попечителя Київського учбового округу М. Пирогова.

На думку Л. Вовк, саме недільні школи стали “першою спробою і місцем впровадження” принципу гуманізму, який передбачав створення умов для формування кращих якостей і здібностей учнів, гуманізацію взаємин між педагогом і вихованцями, основаних на взаємній повазі, довірі, розумінні інтересів, гідності особистості, врахування запитів учнів і т. п. [5, 34].

Не випадково коло витоків громадсько-просвітницького руху “недільників” стояв представник гуманістичного напрямку “реформаторської педагогіки” М. Пирогов – відомий педагог, учений – хірург, високоосвічена, талановита людина з прогресивними поглядами на життя. Уперше свою педагогічну концепцію він виклав у статті “Вопросы жизни” (журнал “Морской сборник”, № 9 за 1856 р.), в якій порушувалися важливі виховні питання – “питання життя”, оскільки виховання особистості розглядалося автором як проблема загальнолюдського значення. Саме внаслідок такого загальнолюдського підходу, на думку педагога, відбувається виховання високоморальної людини. “Бути людиною” в кращому розумінні цього слова – це не тільки основна вимога, яку ставив Микола Іванович перед кожним вчителем і батьком, але й формула, за якою має здійснюватися виховання високоморальної людини [8, 87].

Відвідуючи недільні школи майже щонеділі, М. Пирогов відзначав відмінність між ними та “казенними” освітніми закладами в прийомах, способах навчання, поведженні вчителів з учнями [14, 396 – 397]. Величезна корпорація викладачів-“недільників” мала досить різноманітний склад щодо віку, суспільного становища, роду занять, рівня освітньої підготовки та професійної майстерності. З метою узгодження роботи учительського гурту в усіх недільних школах існували особливі правила для викладачів (зокрема, “Обязанности лиц, желающих заниматься обучением в Харьковской частной женской воскресной школе” [12]), основні принципи яких полягали у такому: рівність прав усіх вчителів, колективність, гласність та суспільність їх спільної діяльності; глибока повага до особистості кожного учня (чемне звернення на “ви”, відсутність фізичних покарань і стягнень, надання їм права (у разі необхідності) приходити пізніше і йти раніше назначеного строку занять); вивчення запитів та інтересів учнів шляхом проведення анкет, бесід, знайомства з родиною і т.д., уважне ставлення до цих запитів та узгодження з ними змісту занять і навчальних програм; надання учням права вибору занять і т.п. [4, 8 – 11; 12].

За свідченням сучасників, колектив учителів-“недільників” діяв як “дружна родина, одностайно, в добрій згоді, в мирі та любові” [9, 104]. А такий здоровий морально-психологічний мікроклімат, як наслідок, створював можливість для високої особистісної самореалізації всіх учасників педагогічного процесу – і вчителів, і учнів.

Недільні школи були відкриті для всіх бажаючих, незалежно від віку, суспільного становища, національності, соціального походження та віросповідання. Сюди приходили діти та дорослі з різним рівнем освітньої підготовки: і такі, що вміли вже читати, і такі, що закінчили курс навчання в парафіяльній школі або повітовому училищі, і такі (їх була більшість), хто не знав жодної літери. Тому учнів розділяли (диференціювали) за віковими категоріями (діти – до 12 років, підлітки – від 12 до 16 років, дорослі – від 16 років) та рівнем загальної освітньої підготовки (неграмотні або неписьменні, напівграмотні або напівписьменні, малограмотні або малописьменні та грамотні або письменні) на групи (гуртки) [4, 15 – 16], [11, 90], [15, 21 – 22], [17, 134].

Такий підхід до побудови педагогічного процесу дозволяв викладачам не лише досягти гарних результатів за умови міні-

мальної затрати часу (адже навчання у недільних школах відбувалось лише раз на тиждень), але й забезпечити належний морально-духовний розвиток дітей та дорослих. Крім цього, педагоги-“недільники” відстоювали індивідуальні та групові форми організації педагогічного процесу ще й тому, що за такої кількості учнів у групі виховання нагадувало домашнє, основане на розумному і моральному єднанні рідних людей, на їх відвертості та любові [10].

Не меншою гуманністю відзначалася методика виховної роботи “недільників”, специфіка якої передовсім полягала в особливій атмосфері взаємовідносин між педагогом та учнем. Молоді педагоги були для своїх підопічних не лише наставниками, але й друзями. Вони вважали, що відносини між учителем і учнем повинні мати вільний, природний характер і тільки через повагу та любов до інших, у тому числі й дітей, можна зберегти власну гідність [10, 190]. Недільна школа вносила у життя своїх вихованців світле, радісне почуття; тут вони почували себе людьми, за якими визнавалися права особистості.

Результатом такого приязного та доброзичливого ставлення була довіра до викладачів з боку самих учнів, які особливо цінували кожна нагоду близько підійти до наставника, поділитися з ним своїми думками та проблемами, просто “душевно поспілкуватися”. Дуже часто учні відвідували своїх учителів вдома. Відчуваючи відверту прихильність з боку вчителів, вони переставали соромитись та починали розповідати, розпитувати, а іноді навіть сперечались. Однак, за свідченням педагогів-“недільників”, їхні вихованці ніколи не переходили межу фамільярності [16, 193]. На фоні особистої взаємоповаги, любові, дружніх відносин сходились інтереси вчителя і учня. Недільна школа – яскравий приклад того, які труднощі педагогічного процесу можна перебороти при такому незламному – гуманному – союзі. Досить часто такі живі, відверті, теплі стосунки зберігалися і після закінчення недільної школи.

Педагоги-“недільники” діяли всупереч традиційній педагогіці, яка зводилась до цілої системи покарань – до різок включно! Щодо цього І. Піотровський у статті “О направленіи школ грамотности”, зазначав: “Недільні школи – установа зовсім нова в ряду наших навчальних закладів; тут багато основ, далеких від наших педагогічних методів; тут багато прийомів, незрозумілих жерцям шкільної дисципліни та березових різок” [13, 10]. Як уже зазна-

чалось, правилами внутрішнього розпорядку недільних шкіл суворо заборонялися фізичні покарання, які, на думку викладачів, перешкоджали не лише розумовому, але й моральному розвитку учнів. Єдиною мірою покарання було зауваження – до того ж навіть не особисте! З цього приводу Ю. Мосаківський у статті “Воскресные школы” зазначав, що ніщо так згубно не впливає на душу людини, як страх, і тим більше страх фізичного покарання, оскільки він “дає перевагу почуттю самозбереження перед усіма іншими почуттями та здібностями і тим самим “зв’язує” вільне ставлення здібностей їхніх до предмета”, що веде до неможливості розвитку духовних сил дитини [10, 189].

Педагоги були переконані в тому, що не формальна, а дотримання саме здорової дисципліни (не в строгому значенні цього слова) благотворно впливає на результати навчально-виховної діяльності. А це, на думку Х. Алчевської, засновниці відомої Харківської приватної жіночої недільної школи, можливе за умови формування та розвитку самодисципліни – як в учнів, так і в учителів [2, 30]. Досвід переконував у тому, що зразковий порядок забезпечувався не введенням фізичних та дисциплінарних покарань, а відданим і серйозним ставленням до справи викладачів (з одного боку), завзятістю і старанністю учнів (з іншого) та щирими і дружніми відносинами між ними [17, 127].

Про вражаючі успіхи учнів-“недільників” не раз згадували Л. Глібов, М. Драгоманов, М. Пирогов та інші представники громадсько-педагогічного руху другої половини XIX – початку XX ст. У багатьох щоденниках учителів знаходимо порівняльні характеристики учнів: під час вступу до недільної школи – тип зневіреного у житті юнака чи дівчини, з “трагічним відтінком у характері”, з презирливим ставленням до людей, до очікуваної долі; після тривалого навчання у недільній школі – образ бадьорої, “світлої”, допитливої молоді людини з грандіозними планами на майбутнє [3, 216]. За словами ініціатора відкриття однієї з недільних шкіл (священника о. Ремова), учні вчилися “більш правильно дивитись на навколишній світ і на свої обов’язки щодо Бога, людей, природи” [3, 182 – 183]. Педагоги наводили безліч фактів того, що недільна школа майже “перероджувала” учнів у їх ставленні до себе, людей і суспільства.

У чому ж полягає таємниця успішної діяльності недільної школи? Насамперед, у дотриманні основного принципу гуманістично спрямованої діяльності – “школа для учнів”, що передбачав високу ступінь зацікавленості індивідуальністю кожної особистості, довіру до неї, прийняття і врахування її особистісних цілей, запитів, потреб та інтересів, створення максимально сприятливих умов для розкриття й розвитку здібностей і обдарувань вихованців, особливу атмосферу “живих, відвертих, теплих” взаємовідносин на основі співробітництва між усіма членами колективу “недільників”, відсутність фізичних покарань і т.п.

Висновки. У результаті проведеного наукового дослідження розкрито й узагальнено досвід гуманістично спрямованої діяльності українських недільних шкіл другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: висвітлено специфіку, головні засади, форми і методи організації педагогічного процесу у контексті гуманізації особистості.

Подальшого вивчення потребують ретроспективний аналіз і розвідки педагогічної спадщини діячів-“недільників” у цьому напрямі та пошуки шляхів творчого використання їх доробку у практиці роботи сучасної школи як складової гуманістично орієнтованої національної системи освіти.

Література

1. Абрамов Я.В. Наши воскресные школы: их прошлое и настоящее / Я.В. Абрамов. – СПб. : Тип-я Меркушева, 1900. – 351 с.
2. Алчевская Х.Д. Полгода из жизни воскресной школы: Из записной тетради учительницы воскресной школы / Х.Д. Алчевская // Русская школа. – 1895. – № 1. – С. 48 – 76; № 2. – С. 25 – 52; № 3. – С. 29 – 56; № 4. – С. 10 – 32; № 5 – 6. – С. 35 – 55.
3. Вахтеров В.П. Внешкольное образование народа. Сельские библиотеки, книжные склады. Воскресные школы и повторительные классы / В.П. Вахтеров. – М. : Изд-е Т-ва И.Д. Сытина, 1896. – 380 с.
4. Вахтерова Э.О. Как открыть, организовать и вести воскресную или вечернюю школу (классы) взрослых в деревне и в городе / Э.О. Вахтерова. – М. : Тип-я Т-ва И.Д. Сытина, 1917. – 59 с.
5. Вовк Л.П. Історія освіти дорослих в Україні : нариси / Л.П. Вовк. – К. : УДПУ, 1994. – 228 с.
6. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

7. Державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ століття). – К., 1994. – 61 с.
8. Жураковский Г.Е. Проблема гуманизма и общего образования в педагогической системе Н.И. Пирогова / Г.Е. Жураковский // Проблемы истории русской педагогики. – Вып. 5. – М. – Л., 1946. – С. 80 – 94.
9. Миропольский С.И. Школа и общество / С.И. Миропольский. – СПб. : Тип-я Скороходова, 1890. – 72 с.
10. Моссаковский Е.М. Воскресные школы / Е.М. Моссаковский // Общественно-политическое движение на Украине в 1856 – 1862 гг. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 187 – 196.
11. Мухін М. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д. Алчевської / М. Мухін. – К. : Вища школа, 1979. – 183 с.
12. Обязанности лиц, желающих заниматься обучением в Харьковской частной женской воскресной школе. – Х. : Тип. А. Даре, б. г. – 4 с.
13. Пиотровский И. О направлении школ грамотности / И. Пиотровский // Современник. – 1861. – № 9 – 10. – С. 1 – 28.
14. Пирогов Н.И. О воскресных школах / Н.И. Пирогов // Избранные педагогические сочинения. – М. : АПН РСФСР, 1953. – С. 394 – 402.
15. Побірченко Н.С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття : у 2 кн. / Н.С. Побірченко. – К. : Наук. світ, 2000. – Кн. 1 : Київська громада – 307 с.
16. Учащиеся воскресных школ // Хроника воскресных школ. – М. : Тип-я И.Д. Сытина, 1900. – С. 192 – 199.
17. Частный почин в деле народного образования. – М. : Изд. Моск. Комитета Грам-сти, 1914. – 361 с.

Коляда Наталия. Гуманистическая направленность деятельности воскресных школ Украины второй половины ХІХ – начала ХХ в. В статье отражен опыт гуманистически направленной деятельности воскресных школ Украины второй половины ХІХ – начала ХХ в. Анализируются специфика, основания, формы и методы организации педагогического процесса в контексте гуманизации личности. Автором раскрыт и обобщен опыт гуманистически направленной деятельности украинских воскресных школ исследуемого периода: освещены специфика, главные принципы, формы и методы организации педагогического процесса в контексте гуманизации личности. Выяснено,

что воскресные школы стали первой попыткой и местом внедрения принципа гуманизма, предусматривающего создание условий для формирования лучших качеств и способностей учащихся, гуманизации взаимоотношений между педагогом и воспитанниками, основанных на взаимном уважении, доверии, понимании интересов, достоинства личности, учет запросов учащихся и т.п.

Ключевые слова: гуманистическая направленность деятельности, воскресные школы Украины второй половины XIX – начала XX в., принцип гуманизма, формы и методы обучения и воспитания.

Koliada Nataliya. Humanistic trend of Sunday schools activity in Ukraine in the second part of the 19th – the beginning of the 20th centuries. The article highlights the experience of humanistic trend in the activity of the Ukrainian Sunday schools in the second part of the XIX – the beginning of the XX centuries – non-traditional, free of charge, people's, enlightening establishments of extra-scholastic education for both children and adults that functioned on Sunday and holidays. The author considers and generalizes the experience of humanistic activity of the Ukrainian Sunday schools of the period under investigation: the specific features, principles, forms and methods of the organization of pedagogical process in the context of personality humanization. It is found out that Sunday schools were the first attempt and place of the implementation of the principle of humanism, which consisted in the conditions for forming the best qualities and abilities of students, humanization of the relationship between teachers and students based on mutual respect, trust, understanding the interests, dignity, consideration of students' needs etc.

Key words: humanistic trend of the activity, Sunday schools in Ukraine in the second part of the XIX – the beginning of the XX centuries, the principle of humanism, forms and methods of education.